

## „Kolaboravimo“ sąvoka Lietuvos istorijos kontekste

Naujausiame V. Vaitkevičiūtės „Tarptautinių žodžių žodyne“ (1999 m.) terminas „kolaborantas“ aiškinamas trejopa prasme: 1) išdavikas; 2) asmuo, bendradarbiaujantis su visuomenės daugumos neremiama valdžia; 3) šalies pilietis, bendradarbiaujantis su okupacine valdžia<sup>1</sup>.

Kad kolaborantas yra išdavikas, nekelia abejonių, tačiau termino aiškinimo antroji dalis prieštarauja demokratinės valstybės sampratai. Jeigu dauguma visuomenės neremia valdžios, tai nereikia, kad pilietis, savo noru dirbantis tos valdžios įstaigoje (bendradarbiaujantis su daugumos neremiama valdžia), yra kolaborantas. Ir trečia. Dauguma Lietuvos piliečių, gyvenę sovietų ir nacių okupacijų metais, norėjo jie to ar nenorėjo, privalėjo bendradarbiauti su to meto valdžia (dirbo valstybinėse įstaigose ir organizacijose, tarnavo kariuomenėje, teisės saugos institucijose ir kt.), tačiau tai nereikia, kad visi buvo kolaborantai.

Siūlyčiau kitą šio termino traktuotę.

Kolaborantas – okupantų talkininkas, tėvynės išdavikas, okupuotos valstybės centrinės ir vietinės valdžios (administracijos) pareigūnas, valdininkas ar tarnautojas, vykstantis okupacinės valdžios nurodymus (politiką) ir prievarta verčiantis savo piliečius (tėvynainius) paklusti okupantų valiai. Kolaborantais laikomi žmonės, dažniausiai dėl politinių ir ideologinių įsitikinimų išdavę Tėvynę, jos nepriklausomybę ir ėmę savanoriškai bendradarbiauti su okupantais.

Kiekviena okupacinė valdžia steigė marionetines (gal kolaborantines?) valdžios struktūras (centrinę ir vietos administraci-

ją). Jos turėjo tarpininkauti tarp visuomenės ir okupacinės valdžios, pagal nurodymą tvarkyti ūkinius, socialinius bei kultūros, švietimo reikalus. Šie valdžios organai turėjo kitoms valstybėms demonstruoti Lietuvos savarankiškumą (sovietine prasme – suverenitetą). Tačiau svarbiausias skirtumas tarp normalios ir marionetinės (kolaborantinės) valdžios buvo tas, jog pastaroji negalėjo vykdyti savarankiškos politikos, jai buvo uždrausta savo krašto ir tautos atžvilgiu priiminėti politinius sprendimus. Ši valdžia galėjo tik dubliuoti okupacinės valdžios nurodymus (įstatymus) ir prižiūrėti, kaip jie vykdomi. Žinoma, tiek sovietų, tiek nacių okupacijų metais buvo nemažai išimčių ir net atviro nepaklusnumo atvejų (ypač nacių okupacijoje), kai kolaborantai stengėsi atstovauti Lietuvos interesams. Reikia pažymėti, kad okupacinė nacių valdžia gerokai skyrėsi nuo sovietinės. Sovietai, atleisdami iš darbo „liaudies priešus“, pakeitė visą valdžios aparatą, pradedant ministrais ir baigiant kiemsargiais. Vokiečiai pakeitė tikrai valdžios viršūnę, o visur liko Laikinosios vyriausybės paskirti pareigūnai – burmistrai, apskričių viršininkai, valsčių viršaičiai.

Kolaboravimas kaip reiškinys apima teisinį, politinį ir moralinį aspektus.

Teisinis aspektas – tai kolaborantų baudžiamoji atsakomybė už padarytus nusikaltimus. Ją gali nustatyti tik teismas, remdamasis teisiniais įrodymais. Tai galėtų būti kolaborantų dalyvavimas pasirašant įvairius okupantų inspiruotus teisinius dokumentus, aktus (įsakymus, nutarimus, potvarkius ir kt.), įpareigojančius savo tėvynainius (pilie-

čius) vykdyti jų nurodymus, liudytojų parodymai. Pavyzdžiui, vykdydami Maskvos nurodymus, LTSR administracijos vadovai Antanas Sniečkus ir Mečislovas Gedvilas pasirašė dokumentus dėl gyventojų trėmimų, priverstinės kolektyvizacijos ir kt. Nacių okupacijos metais generalinis tarėjas Jonas Paukštys išleido potvarkį dėl privalomo talkininkavimo karo pramonėje, pirmasis generalinis tarėjas gen. Petras Kubiliūnas pasirašė ne vieną įsakymą dėl prievartinės vyrų mobilizacijos į Vokietijos kariuomenę. Tokių talkininkavimo okupantams pavyzdžių yra labai daug. Atsižvelgiant į išlikusius dokumentus ir įvertinus tų nutarimų realizavimo padarinius, galima nustatyti kolaborantų teisinę (teisminę) atsakomybę.

Politinis aspektas – tai kolaborantų siekiai įgyvendinti savo politinius ir ideologinius tikslus su okupantų pagalba. Pavyzdžiui, Lietuvos komunistai pateko į valdžią ne legaliu būdu, bet remiami okupantų. Tarp generalinių tarėjų ir policijos batalionų vadų buvo pronaciškai (provokiškai) nusiteikusių lietuvių, voldemarininkų, Lietuvių nacionalistų partijos (LNP) atstovų, kurių politiniai siekiai iš dalies sutapo su „didžiosios Vokietijos“ politine vizija.

Moralinis aspektas – tai kolaborantų psichologinio ir moralinio poveikio priemonės okupacijai pateisinti, raginimas remti okupacinį režimą (vieši kreipimaisi į tėvynainius, viešosios nuomonės formavimas per žiniasklaidą, švietimo ir kultūros įstaigų veiklą ir kt.).

Nuo 1940 m. iki 1991 m. Lietuvoje galima išskirti tris kolaboravimo laikotarpius: sovietų okupacijos (1940–1941 m. ir 1944–1990 m.), nacių okupacijos (1941–1944 m.) ir nepriklausomybės atkūrimo – Atgimimo (1990–1991 m.), Maskvai stengiantis susigrąžinti valdžią Lietuvoje. Lietuvos valstybingumo požiūriu sovietų ir nacių okupacijų metais kolaborantų veiklos tikslai ir būdai iš esmės skyrėsi.

Sovietų kolaborantai buvo prieš nepriklausomą Lietuvos valstybę ir už vieningą bei nedalomą Sovietų Sąjungą. Politine prasme jie Lietuvos ateities nematė be amžinų ryšių su Rusija. Tačiau neoficialiomis priemonėmis jie siekė, kad Lietuva turėtų kultūrinę ir iš dalies ūkinę autonomiją (buvo už lietuvių ir rusų dvikalbystę, už savarankišką žemės ūkio ir dalies pramonės tvarkymą, palaikė tautinę švietimo sistemą ir vietinius kadrus). Nacių okupacijos metais tikrų lietuvių kolaborantų buvo nedaug (tų, kurie pritarė amžiniams ryšiams su Vokietija). Daugelis lietuvių pareigūnų, dirbusių kolaborantinės valdžios įstaigose, buvo už nepriklausomą Lietuvą ir atkakliai jos siekė. Jie stengėsi išsaugoti lietuviškas institucijas ir valstybinę tautinę atributiką. Vis dėlto dalis aukštų pareigūnų ir politikų kompromiso dėlei arba politiniais sumetimais talkininkavo vokiečiams, kolaboravo su jais (voldemarininkai, generaliniai tarėjai, LNP nariai, policininkai).

Pirmaisiais 1940 m. sovietų okupacijos mėnesiais Lietuvoje nebuvo steigiamos okupacinės valdžios struktūros. Lietuvos inkorporavimui į SSRS Vladimiras Dekanozovas suformavo marionetinę Lietuvos vyriausybę. Ji turėjo tam tikrą politinio savarankiškumo bruožų, todėl galėjo bent kiek priešintis okupantų savivalei ir nurodymams, bet šito nedarė. Dėl politinio trumparegiškumo, pasyvumo ir nuolankumo bei dalies vyriausybės, ypač komunistų, išdavikiškos veiklos ji padėjo okupantams inkorporuoti Lietuvą į SSRS (pvz., A. Sniečkaus veikla Valstybės saugumo departamente). „Galingoji ir nenugalimoji Darbininkų ir valstiečių Raudonoji armija, išlaisvinusi mūsų kraštą, užtikrins mūsų sienų neliečiamumą“, – kalbėjo A. Sniečkus 1940 m. liepos 21 d. Liaudies seimo posėdyje<sup>2</sup>. Jo siūlymu buvo svarstytas klausimas dėl Lietuvos įstojimo į SSRS, nors rinkimų kampanijoje apie tai nieko nebuvo kalbėta. Rugpjūčio 3 d. Justo Paleckio va-

dovaujama delegacija išvyko į Maskvą, kur Lietuva formaliai buvo priimta į SSRS. Baigėsi pirmasis okupacijos etapas. Dabar lietuviai komunistai ir kiti okupantų talkininkai turėjo ne tik demonstruoti idėjinę ištikimybę Kremlui ir Josifui Stalinui, bet ir įrodyti ją darbais.

Pagal SSRS politinės sistemos pavyzdį Lietuvoje buvo įsteigtos okupacinės centrinės ir vietos respublikinės valdžios struktūros (LKP CK, LTSR MT, LTSR AT, NKVD–NKGB, vietos partiniai ir vykdomieji komitetai ir kt.). Daugeliu atvejų vadovauti šioms struktūroms buvo paskirti ne okupantai, o buvę Lietuvos piliečiai, dažniausiai komunistai, kurie dėl ideologinių įsitikinimų rėmė Sovietų Sąjungą. A. Sniečkus tapo LKP CK pirmuoju sekretoriumi – svarbiausiuoju Maskvos politinių ir ideologinių direktyvų vykdytoju, represijų organizatoriumi, M. Gedvilas – LTSR MT pirmininku, J. Paleckis – LTSR AT Prezidiumo pirmininku, Aleksandras Guzevičius – NKGB komisarų, Vincas Vitkauskas – Liaudies kariuomenės vadu, Vladas Niunka – LTSR prokuroru ir t. t. Kadangi jie gynė ne Lietuvos, o SSRS, t. y. okupantų interesus, jų veiklą galima vertinti kaip bendradarbiavimą, kolaboravimą. Sovietmečiu egzistavusias LTSR Aukščiausiąją Tarybą, LKP Centro komitetą, LTSR Ministrų Tarybą galima vadinti marionetinėmis (kolaborantinėmis), o jų vadovus – kolaborantais.

Prasidėjus antrajai sovietinei okupacijai (1944–1990 m.) šį sąrašą papildė naujų iškilusių lietuvių kolaborantų pavardės. Pokario metais (1944–1953 m.) centrinės valdžios pareigūnai pasirašinėjo dokumentus, kurie įpareigojo žemesniuosius pavaldinius represuoti kovojančius dėl tautos laisvės ir kitaip mąstančius žmones. Pavyzdžiui, A. Sniečkus, M. Gedvilas, Kazys Preikšas yra pasirašę dokumentus, kurie įpareigojo pavaldinius organizuoti gyventojų trėmimus ir konfiskuoti jų turtą. Sovietų kolaborantai nesiprieši-

no rusinimui, stengėsi naikinti viską, kas priminė nepriklausomą Lietuvą. Tačiau kolaboravimas ėjo ir „iš apačios“. Pavyzdžiui, 1944 m. rudenį daugelio apskričių ir valsčių partinių ir vykdomųjų komitetų vadovai kreipėsi į LKP(b) CK, prašydami ištremti šeimas, kurių nariai su ginklu kovojo prieš sovietų valdžią. Šie vietinės valdžios pareigūnai – nuo seniūno iki valsčiaus pirmininko – geriausiai žinojo konkrečių žmonių gyvenimą, jų nuotaikas bei pažiūras. Ne visi, tačiau daugelis jų rengė trėmimų sąrašus, padėjo greičiau likviduoti ginkluotą pogrindį ir kt. Prie kolaborantų priskirtini sribai, ginkluoti sovietų aktyvistai, represinėse struktūrose dirbę pareigūnai. Būtent jų rankomis atlikti pragaištingi darbai propagandiniais tikslais buvo skelbiami kaip lietuvių tautos „teisinga“ kova su „banditais“, „buožėmis“, „buržuaziniais nacionalistais“. Žinoma, pagrindinė atsakomybė už kolaboravimą turėtų tekti ne pavaldiniams, o aukščiausios valdžios pareigūnams, kurie tiesiogiai bendradarbiaudami su okupantais numatydavo konkrečius būdus jų nurodymams, direktyvoms įgyvendinti.

Kai kas sako, kad jie neturėjo kito kelio. Bet visada egzistuoja balansas tarp politikos ir moralės. Istorija rodo, kad net žiauriausiomis antidemokratinėmis sąlygomis, nors ir retai, vis tiek atsiranda politinių asmenybių, kurios bent jau stengdavosi, kad būtų neprasilenkiama su morale. Žinoma, reikia skirti politinį kolaboracionizmą nuo vadovaujančios veiklos ūkinėje ar socialinėje srityje. Totalitarizmo sąlygomis visus vadovus ekonomikos ar kultūros sferose dažniausiai vienijo partijos narystė, jie privalėjo būti ištikimi okupantams. Bet jie nėra visiškai atsakingi už politikų veiksmus, už LKP ir vyriausybės vadovų kolaboracionizmą visais sovietiniais metais. Šiandien nereikia kaltinti tų žmonių, kurie, anksčiau užėmę aukštus postus, neturėjo tiesioginio ryšio su okupantais (pvz., NKVD–KGB) ar vadovaujančio-

mis partinėmis institucijomis Maskvoje. Ne visi galėjo būti rezistentais ar disidentais. Dažnai jų nuoširdus darbas darė Lietuvai tik gera, net okupacijos sąlygomis.

Pokario Lietuva (1944–1953 m.) gyveno klasikinę okupacinio režimo laikotarpį. Čia veikė okupacinės partinės ir valstybinės valdžios struktūros: VKP(b) CK Lietuvos biuras, keturių rūšių okupaciniai teismai (Ypatingas pasitarimas, NKVD karinis tribunolas, geležinkelio ir Nemuno baseino teismai), Raudonoji armija, NKVD–MGB su savo karinėmis dalimis ir kt. Jiems talkininkavo marionetinės (kolaborantinės) valdžios įstaigos.

Po J. Stalino mirties okupacinis ir totalitarinis režimas Lietuvoje sušvelnėjo, įgijo kitas formas. Vadovaujant Maskvai, Lietuvos priežiūra buvo patikėta kolaborantinei LTSR administracijai. SSRS okupacinės struktūros (armija, KGB, iš dalies vidaus reikalų sistema), globodamos politinį režimą, atliko tik šešėlinį, rezervinį vaidmenį. Jų pasirodymas politinėje arenoje buvo reikalingas tik ekstremaliomis aplinkybėmis (1955–1956 m., 1972 m. Kaune, 1988–1991 m. visoje Lietuvoje). Kadangi ginkluotas pasipriešinimas buvo palaužtas, o žmonės neteko vilties sulaukti Vakarų pagalbos, ilgalaikės sovietinės okupacijos sąlygomis moralinis smerkimas už kolaboravimą aptilo, paplito konformizmas. Ir po 1953 m. egzistavo pogrindis, atsirado disidentai, tačiau terorui sumažėjus, atsirado galimybė rinktis tarp mirties (įkalinimo) ir kolaboravimo. Retas tesirinko mirtį<sup>3</sup>. Sovietinės valdžios ir komunistų partijos struktūrose radosi vis daugiau lietuvių. Atsižvelgiant į tai, keitėsi ir lietuviškojo kolaboracionizmo turinys. Sovietinės okupacijos pabaigoje šios institucijos ir jose daugumą sudarantys lietuviai tapo viena iš priežasčių, palengvinusių atgauti nepriklausomybę.

Iki 1953 m. Lietuva buvo beteisė okupuota valstybė. Nikitos Chruščiovo valdymo ir vėlesniais metais Lietuva pamažu įgijo oficialiai neįteisintą kultūrinės autonomijos sta-

tusą. Nusistovėjo lietuvių ir rusų dvikalbystė. Suprantama, tautinės kultūros raida susidūrė su komunistinės ideologijos cenzūra ir politine prievarta, *homo sovieticus* sindromu, mankurtizmu. Be to, šiuo laikotarpiu pakankamai sparčiai vystėsi orientuota į SSRS Lietuvos ekonomika, palankia linkme keitėsi žmonių gyvenimo lygis.

Prie visų šių pozityvių reiškinių (okupacijos sąlygomis) prisidėjo Lietuvos kolaborantinės struktūros, jų vadovai – A. Sniečkus, Motiejus Šumauskas, Juozas Maniušis, Vytautas Sakalauskas ir kiti. Tačiau politine prasme jie visada ištikimai tarnavo savo šeiminkams – okupantams, be sovietinės imperijos nematė Lietuvos ir lietuvių tautos tolesnio egzistavimo perspektyvos. Pavyzdžiui, pagal Maskvos nurodymą LKP CK pirmasis sekretorius Petras Griškevičius nesipriešino ir net palaikė Lietuvos rusinimo programą 1979–1984 m.

1988 m. vasarą prasidėjęs Sąjūdžio inicijuotas lietuvių tautos Atgimimas per trumpą laiką pakeitė politinę situaciją Lietuvoje. Susilpnėjęs okupacinis ir komunistinis režimas sudarė sąlygas iškilti demokratinėms ir patriotinėms jėgoms. 1988–1990 m. LTSR AT iš kolaborantinės institucijos pamažu virto nuo Maskvos savarankišką politiką vykdančiu aukščiausiuoju Lietuvos valdžios organu. 1989 m. gruodžio mėn. savo XX suvažiavime buvusi kolaborantinė LKP atsiskyrė nuo SSKP. Nedidelė Lietuvos komunistų ortodoksų dalis (Mykolas Burokevičius, Juozas Jermalavičius, Stanislovas Giedraitis, Vladislovas Švedas, Konstantinas Surblys, Juozas Kuolelis ir kt.) liko SSKP nariais ir įsteigė Kremliaus vadovaujamą savo komunistų partiją. 1990 m. kovo 11 d. paskelbus Lietuvos nepriklausomybę, jie kovojo prieš ją, kolaboravo su Sovietų Sąjungos represinėmis struktūromis (KGB, OMON'ų) ir kariuomene, buvo SSRS imperinės politikos įrankis Lietuvoje. Naujieji kolaborantai ypač pasižymėjo tragiškais 1991 m. sausio die-

nomis Vilniuje. Jie dalyvavo kruvinose akcijose, stengėsi destabilizuoti politinę padėtį ir suskaldyti Lietuvą, skatino separatistines tendencijas Vilniaus ir Šalčininkų rajonuose, Sniečkuje (Visagine) ir Klaipėdoje. Remdamiesi brutalia sovietinės armijos jėga, steigė naujas kolaborantinės valdžios struktūras (Nacionalinio gelbėjimo komitetą ir kt.). 1991 m. rugpjūčio mėn. Maskvoje demokratinėms jėgoms nugalėjus pučistus (komunistinės imperinės SSRS šalininkus), Lietuva įgijo realią politinę nepriklausomybę. Vieni Lietuvos kolaborantai bėgo į Rusiją ar Baltarusiją, kiti pasiliko Lietuvoje. Pabėgti pavyko svarbiausiems kolaborantams M. Burkevičiui ir J. Jermalavičiui, tačiau Lietuvos teisėsaugos institucijoms pavyko juos sugrąžinti į Lietuvą ir nuteisti.

Vokiečių okupacijos metais, išskyrus sovietinius partizanus ir pogrindininkus bei Armiją krajoją, visos Lietuvos politinės jėgos palaikė Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, tik jų veiklos būdai buvo skirtingi. Atsižvelgiant į tai, yra pakankamai sunku nuspręsti, kur baigiasi siekiai atkurti valstybingumą ir kur prasideda kolaboravimas su naciais. Taip pat labai svarbu nustatyti kolaborantų individualią kaltę – ar nusikalto žmoniškumui, žmonijai, savo tautai, ar pakenkė Lietuvos valstybingumui.

Formaliai žiūrint, tipiškais lietuvių kolaborantais galima laikyti pronacistinės Lietuvių nacionalistų partijos, generalinių tarėjų institucijos bei lietuvių policijos batalionų narius.

Provokiška Lietuvių nacionalistų partija daugiausia buvo sudaryta iš voldemarininkų, veikė legaliai. Ji išpažino nacionalsocializmo ideologiją ir tikėjosi gauti Lietuvai jaunesniojo Vokietijos partnerio statusą. LNP buvo prieš savavališką Laikinosios vyriausybės sudarymą, vėliau prieš ją, remiama vokiečių, surengė karinį sąmokslą. Apakinti Vokietijos karinės galios, voldemarininkai ragino kartu su vokiečiais nugalėti bolševiz-

mą, o paskui tartis dėl Lietuvos valstybingumo. Voldemarininkas Juozas Pyragius vaikiškai naiviai kalbėjo Leonui Prapuoleniui: „Hitleris esą pasakęs, kad po karo naujojoje Europoje Lietuva būsianti nepriklausoma ir didelė valstybė“<sup>4</sup>. Iš pradžių voldemarininkai, būdami politinio pliuralizmo – „plutokratinės demokratijos“ priešais, siekė įsteigti Lietuvos nacionalsocialistų partiją (Pranas Germantas-Meškauskas), bet vokiečiai nusprendė, kad nacionalsocializmas priklauso tik jiems. SS prototipu buvo atkurta „Geležinio vilko“ organizacija. Tačiau naciams net ir jiems ištikima partija buvo nereikalinga, nes kėlė legalios opozicijos grėsmę, juo labiau kad LNP kalbėjo apie valstybingumo atkūrimą ir kritikavo antilietuvišką vokiečių politiką. 1941 m. gruodžio 17 d. LNP buvo uždrausta. LNP narių patriotizmu niekas neabejojo, tačiau atviras bendradarbiavimas su naciais Lietuvai daugiau pakenkė nei davė naudos. Jų lyderiai (P. Kubilius, Bronius Draugelis, Kazys Šimkus, Ignas Taunys ir kt.) tapo Lietuvai visai nenaudingų nacių anti-humaniškų ir rasistinių įsakymų vykdytojais, egzekutoriais. Jų veiklą sunku pateisinti.

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiams paleidus Laikinąją vyriausybę, dauguma jos narių atsisakė būti vokiečių generalinio komisaro Adriano von Rentelno skiriamais generaliniais tarėjais – nuo nacių valdžios tiesiogiai priklausomais aukščiausiais Lietuvos administracijos pareigūnais. Rugpjūčio 18 d. jais tapo daugiausia voldemarininkai ar provokiškų pažiūrų žmonės, tikėję, kad eidami šias pareigas ir vykdydami vokiečių nurodymus jie galės būti naudingi ir Lietuvai, ir Vokietijai. Jų žinioje buvo Lietuvos savivaldos administracinis aparatas (vietos valdžia). Suformuotas Laikinosios vyriausybės, jis atitiko nepriklausomos Lietuvos vietos valdžios struktūrą. Šios įstaigos nebuvo okupantų įsteigtos, todėl institucine prasme jų negalima laikyti kolaborantinėmis, o jose dirbančių valdininkų ir

tarnautojų – kolaborantais. Tačiau okupacijos metais būta visokių žmonių, todėl, kalbant apie kolaboravimą, kiekvieną konkretų atvejį reikia nagrinėti atskirai.

Uoliausias vokiečių talkininkas buvo darbo ir socialinių reikalų generalinis tarėjas J. Paukštys (rėmė prievartinį žmonių įdarbinimą Vokietijoje, išvežta apie 60 tūkst.). Vokiečių galybe ir jos pergale karštai tikėjo tarėjų vadovas gen. P. Kubiliūnas. Jis šaukiamiems į karinius dalinius ir nesiregistruojantiems vyrams grasino bausmėmis ir kalėjimais. 1943 m. gegužės 13 d. P. Kubiliūnas įsakė visiems apskričių viršininkams ir didžiųjų miestų burmistrams sudaryti nesiregistruojančių vyrų sąrašus ir juos policijai suimti. 1943 m. vasarą sustiprėjo represijos. „Į laisvę“ rašė: „Kubiliūnas nuėjo su paslaugom vokiečiams net toliau, negu leidžia neteisėtasis potvarkis“. 1944 m. kovo 24 d. generaliniai tarėjai priėmė vokiečių pasiūlytas sąlygas, pagal kurias Lietuvos karinius dalinius buvo numatyta siųsti į Rytų frontą. Rezistencinė spauda pradėjo antimobilizacinę agitaciją, pabrėždama, kad „bet kokia mobilizacija vokiečių okupacinės valdžios arba ir dabartinių lietuviškų institucijų bus neteisiška...“ Netgi paskutinėmis okupacijos savaitėmis P. Kubiliūnas buvo ištikimas savo šeiminkams. 1944 m. birželio 10 d. jis išleido potvarkį „Dėl šaukimo karo tarnybon“, tačiau jau niekas į tai nekreipė dėmesio<sup>5</sup>. Istorikas Arūnas Bubnys pažymi, kad naciams nepavyko įvykdyti masinės mobilizacijos. Kiek geriau sekėsi vežti žmones darbams į reichą, tačiau tai buvo padaryta okupacinio režimo ir kolaborantų prievarta.

Generaliniai tarėjai buvo priversti nuolat laviruoti tarp vokiečių primetamos valios ir lietuvių visuomenės nuomonės. Dėl nuolatinių nesutarimų su vokiečių Generaliniu komisariatu ekonominės politikos klausimais iš savo postų pasitraukė Vladas Jurgutis, Balys Vitkus ir J. Petronis. Už nepaklus-

numą ir lietuvių reikalų gynimą 1943 m. buvo suimti ir įkalinti Štuthofo koncentracijos stovykloje V. Jurgutis, Mečislovas Mackevičius, o Juozas Narakas, P. Germantas ir Stasys Puodžius ten žuvo. Kolaborantinės administracinės valdžios struktūros švelnino okupacinės valdžios spaudimą krašto gyventojams. Jose dirbantys lietuviai įspėdavo apie gresiantį pavojų iš vokiečių pusės. Neretai lietuviai pareigūnai sėkmingai sabotuodavo ir net žlugdydavo tautai pavojingus nacių reikalavimus. Net tarėjas J. Paukštys, antinacinės lietuvių rezistencijos labiausiai kaltintas kolaboravimu, atsisakė pasirašyti nacių potvarkį dėl 100 tūkst. darbininkų išvežimo į Vokietiją. Nebuvo visiškai abejingas Lietuvos reikalams ir gen. P. Kubiliūnas. Nuošalesnėse vietovėse kaimiečiai dažnai susidurdavo ne su vokiečiais, o su sava lietuviška valdžia, kuri daugiau ar mažiau pro pirštus žiūrėjo į nacių reikalavimus.

Didelė kolaboravimo gėda tenka lietuvių policijos batalionams (20 batalionų, 8388 kariai, kitais duomenimis – 13 tūkstančių karių ir 250 karininkų). Kai kurie iš jų tiesiogiai ar netiesiogiai dalyvavo žydų holokauste: saugojo koncentracijos stovyklas, getus, varė žydus į šaudymo vietas ir žudė juos. Keletui batalionų vadovavo jau pagarsėję voldemarininkai bei antisemitiškai nusiteikę buvę Lietuvos kariuomenės karininkai: mjr. Antanas Impulevičius, mjr. Kazys Šimkus, kpt. Antanas Švilpa, jiems vadovavo 1941 m. Kauno karo komendantai Jurgis Bobelis, Stasys Kviecinskas, Vilniuje plk. Antanas Špokevičius, plk. Karolis Dabulevičius, nuo 1942 m. visiems batalionams vadovavo plk. Antanas Rėklaitis. Kaip rašė B. Kviklys, jie „nuolat stovėjo tarp vokiečių jai [lietuvių policijai. – *Red. pastaba*] skiriamų uždavinių ir lietuviškos sąžinės“. Žinoma, tik dalis jų buvo žydšaudžiai, nes atsirado ir tūkstančiai policininkų, atsiskiusių tarnauti okupantams ir pasitraukusių iš policijos batalionų, sabotavusių na-

cių įsakymus<sup>6</sup>. Tačiau daug kam nepavyko atlaikyti nacių spaudimo ir parodyti savo tvirtos valios. Tokie žmonės padarė nusikaltimus žmonijai, savo tautai ir kitų tautybių žmonėms.

1941 m. rugpjūčio 5 d. vokiečiai paleido Laikinąją vyriausybę ir tai tarsi išvadavo ją nuo konkrečių kaltinimų dalyvavimu žydų žudynėse. Antai jai pavaldus Lietuvos policijos departamentas 1941 m. rugpjūčio mėn. nusiuntė apskričių policijos vadams slaptą aplinkraštį suimti visus vyrus žydus nuo 15 metų ir tas moteris, kurios „pasižymėjo savo bolševikine veikla“. Suimti žydai turėjo būti saugomi, kol bus išvežti į koncentracijos stovyklas. Kas buvo daroma su suimtaisiais, atskleidžia Šakių apskrities viršininko raportas Policijos departamento direktoriui. Rašte nurodoma, kad apskrityje žydų jau neliko, nes juos „sutvarkė“ (t. y. nužudė) vietos partizanai ir pagalbinė policija<sup>7</sup>. Nuo rugsėjo 15 d. pagalbinei policijai (lietuvių policijos batalionams) ėmė vadovauti vokiečių okupacinė valdžia. Lietuvių pareigūnų ir lietuviškų policijos institucijų (Lietuvos saugumo policijos, lietuvių policijos batalionų) dalyvavimą suimant, saugojant ir žudant žydus patvirtina daugybė faktų. Tai atviro kolaboravimo pavyzdžiai.

Žinoma, žydų holokaustą dažniausiai vykdė vokiečių saugumo policijos ir SD ypatingieji būriai. Vien Joachimo Hamanno skrajojantis būrys, kuriame irgi buvo kelios dešimtys lietuvių, nužudė 70 105 žydus. Pavaldus vokiečių saugumo policijai Vilniuje veikė beveik iš lietuvių sudarytas ypatingasis būrys (apie 100 žmonių), žudęs žydus ne tik Paneriuose, bet ir kitose Vilniaus apygardos vietose (1941 m. kai kurie jų vilkėjo Lietuvos kariuomenės uniformas). Jie sušaudė kelias dešimtis tūkstančių žydų ir kitų tautybių žmonių. Ypatingasis būrys nebuvo lietuviškos administracijos padalinys, o, kaip minėta, priklausė SD, todėl negalima kalbėti apie kolaboravimą institucine

prasmė. Šie žudikai (policininkai) talkino vokiečiams kaip lietuviai, užtraukdami lietuvių tautai nepamirštamą gėdą. Istorikas L. Truska rašė: „Tačiau niekas negali pateisinti nekaltai pralieto kraujo. Pirmą kartą per ilgaamžę tautos istoriją buvo suteptas lietuvių vardas“<sup>8</sup>.

Sovietinėje istoriografijoje 1941 m. birželio 23 d. sudaryta Lietuvos laikinoji vyriausybė (LV) buvo įvardyta kolaborantine. Išskyrus žydų klausimą, tai netiesa. Lietuvą okupavę vokiečiai susidūrė su įvykusi Lietuvos valstybės atkūrimo faktu. LV įstatymiais potvarkiais paskelbė, kad atkuriamą nepriklausomą Lietuvą veiks administracinė sistema, panaikinami SSRS okupacinės valdžios nacionalizacijos įstatymai ir kt. Tačiau vokiečių administracija nepripažino Laikinosios vyriausybės ir vėliau nutraukė jos veiklą.

LV nariai asmeniškai nepritarė pradėtam žydų genocidui, tačiau vyriausybės vardu viešai nebuvo protestuota. Žydų diskriminavimo iniciatyva priklausė vokiečių okupacinei valdžiai, tačiau buvo reikalaujama, kad lietuviškos įstaigos vykdytų antisemitinę politiką. Laikinoji vyriausybė, nenorėdama konfliktuoti su okupacine vokiečių valdžia, pritarė nacių antisemitinei politikai ir vykdė konkrečius darbus, duodama nurodymą suvaryti visus Lietuvos žydus į getus. LV veikimo laikotarpiu (1941 06 23–1941 08 05) vykstant masiniam žydų genocidui, Kauno miesto, Šiaulių ir Alytaus apskričių lietuviškoji vietos administracija priėmė sprendimus dėl getų sudarymo. 1941 m. rugpjūčio 1 d. LV priėmė antihumaniškus „Žydų padėties nuostatus“.

Žydų persekiojimas (žmogaus laisvių ir teisių apribojimas, suvaržymas) ir žudymas (holokaustas) yra susiję, tačiau skirtingi dalykai. Iš žinomų istorinių faktų galima daryti išvadą, kad LV nebuvo tiesiogiai susijusi su žydų žudynėmis, tačiau juos persekiojo (padėjo vokiečiams apriboti jų prigimtines

laisves ir pilietines teises). Šiuo požiūriu LV kolaboravo su naciais ir vykdė jai primestą antisemitinę politiką. Tokiai LV veiklai įtakos turėjo ne tik jos bandymas laviruoti ir susitarti su vokiečiais dėl ilgesnio egzistavimo, bet ir jos narių antihumaniškos politinės ir ideologinės nuostatos žydų atžvilgiu, susiklosčiusios Vokietijoje tarp LAF organizacijos narių, voldemarininkų.

Ar galima pateisinti lietuvių kolaborantus, jeigu jie siekė Lietuvos nepriklausomybės? Galima, jei jie nepažeidė gyventojų teisių ir laisvių. Istorijos faktai liudija, kad pažeidimai buvo dideli, kolaborantai kartu su

naciais savo padarytais veiksmais netgi nukalto žmonijai. Ir nors kolaborantai, kaip tarpininkai, sušvelnino okupacinio režimo padarinius lietuvių tautai, tačiau tai iš dalies buvo padaryta kitų tautų (žydų, čigonų, rusų) sąskaita.

Kolaboravimas yra ne tik politinė, bet ir moralinė problema. Bendradarbiavimas su okupantais yra gėdingas ir smerktinas dalykas. Žinoma, gyvenimas yra labai sudėtingas ir neįmanoma iš anksto numatyti, kaip elgtis sudėtingomis sąlygomis, tačiau pataikavimas ir keliaklupsčiavimas atėjūnams visados yra amoralus.

#### Nuorodos

<sup>1</sup> V. Vaitkevičiūtė, *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius, 1999, p. 628.

<sup>2</sup> A. Sniečkus, *Su Lenino vėliava*, Vilnius, 1977, t. 1, p. 61–62.

<sup>3</sup> J. R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius, 1992, p. 133–134.

<sup>4</sup> A. Gražiūnas, *Lietuva dviejų okupacijų replėse 1940–1944*, Vilnius, 1996, p. 158.

<sup>5</sup> A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva 1941–1944 m.*, Vilnius, 1998, p. 415, 423.

<sup>6</sup> *Ibid.*, p. 118–119.

<sup>7</sup> *Ibid.*, p. 201–202; *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius, 1965, t. 1, p. 109–111.

<sup>8</sup> L. Truska, *Lietuva 1938–1953 metais*, Kaunas, 1995, p. 107, 108, 116.